

100

LLATINISMES MÉS VIUS QUE MAI

Núria Gómez Llauger i Enric Serra Casals





• *Col·lecció De Cent en Cent* – 26 •

100 llatinismes

més vius que mai

Núria Gómez Llauger
Enric Serra Casals

Cossetània
EDICIONS





Primera edició: maig del 2014

© del text: Núria Gómez Llauger
i Enric Serra Casals

© de l'edició:
9 Grup Editorial
Cossetània Edicions
C/ de la Violeta, 6 • 43800 Valls
Tel. 977 60 25 91
Fax 977 61 43 57
cossetania@cossetania.com
www.cossetania.com

Disseny i composició: Imatge-9, SL

Impressió: Romanyà-Valls, SA

ISBN: 978-84-9034-229-9

DL T 393-2014





ÍNDIX

Pròleg	11
1. <i>A priori</i>	13
2. <i>Ab illo tempore</i>	15
3. <i>Ad calendas Graecas</i>	17
4. <i>Ad hoc</i>	19
5. <i>Ad libitum</i>	21
6. <i>Ad nauseam</i>	23
7. <i>Addenda</i>	25
8. <i>Alea iacta est</i>	27
9. <i>Alias</i>	29
10. <i>Alter ego</i>	31
11. <i>Ante meridiem</i>	33
12. <i>Audaces fortuna iuuat</i>	35
13. <i>Aurea mediocritas</i>	37
14. <i>Beatus ille</i>	40
15. <i>Captatio benevolentiae</i>	43
16. <i>Carpe diem</i>	45
17. <i>Casus belli</i>	47
18. <i>Coitus interruptus</i>	49
19. <i>Conditio sine qua non</i>	51
20. <i>Cum grano salis</i>	53
21. <i>Cum laude</i>	55
22. <i>Curriculum uitae</i>	57
23. <i>De facto</i>	59
24. <i>De gustibus non est disputandum</i>	60
25. <i>Deficit</i>	62
26. <i>Delirium tremens</i>	64
27. <i>Deus ex machina</i>	66
28. <i>Dura lex, sed lex</i>	68



29. Errare humanum est	70
30. Et cetera	72
31. Ex aequo	74
32. Ex libris	76
33. Ex nihilo	78
34. Facta, non uerba	80
35. Festina lente	82
36. Homo homini lupus	84
37. Honoris causa	86
38. Ignorantia legis non excusat	89
39. In albis	91
40. In articulo mortis	93
41. In dubio pro reo	95
42. In extenso	97
43. In fraganti	99
44. In mente	101
45. In pectore	103
46. In situ	105
47. In uino ueritas	107
48. In uitro	109
49. Intelligenti pauca	111
50. Inter nos	113
51. Interim	115
52. Ipso facto	117
53. Lapsus	119
54. Mare magnum	121
55. Mea culpa	123
56. Memorandum	125
57. Mens sana in corpore sano	127
58. Modus uiuendi	129
59. Motu proprio	131
60. Mutatis muntandis	133
61. Nihil nouum sub sole	135
62. Non plus ultra	137
63. Nulla dies sine linea	139
64. Opera prima	141
65. Pacta sunt seruanda	143
66. Panem et circenses	145
67. Patria potestas	147
68. Peccata minuta	149

69. <i>Per capita</i>	151
70. <i>Persona non grata</i>	153
71. <i>Placebo</i>	155
72. <i>Post data</i>	157
73. <i>Primum uiuere, deinde philosophari</i>	159
74. <i>Primus inter pares</i>	161
75. <i>Pro rata</i>	163
76. <i>Quid pro quo</i>	164
77. <i>Quo uadis</i>	166
78. <i>Quorum</i>	168
79. <i>Rara auis</i>	170
80. <i>Ratio</i>	172
81. <i>Referendum</i>	174
82. <i>Rictus</i>	176
83. <i>Rigor mortis</i>	178
84. <i>RIP</i>	180
85. <i>Si uis pacem, para bellum</i>	182
86. <i>Statu quo</i>	184
87. <i>Stricto sensu</i>	186
88. <i>Sub iudice</i>	188
89. <i>Sui generis</i>	190
90. <i>Summum</i>	192
91. <i>Superauit</i>	194
92. <i>Testis unus, testis nullus</i>	196
93. <i>Verba uolant, scripta manent</i>	198
94. <i>Vice uersa</i>	200
95. <i>Vide</i>	202
96. <i>Vis comica</i>	204
97. <i>Vltimatum</i>	206
98. <i>Volens nolens</i>	208
99. <i>Vox populi</i>	210
100. <i>Vrbi et orbi</i>	212
Extra (solucions)	214
Addenda	220



PRÒLEG

Aquesta obra ofereix cent llatinismes d'ús comú amb una explicació que no vol ser tancada i barrada: els autors hem defugit presentar al lector cent càpsules que l'ajudessin tan sols a comprendre o a usar amb més propietat o coneixement de causa cent expressions llatines presents en la nostra llengua. Hem entès aquests cent llatinismes, en canvi, com a cent nodes, com a cent motius per a la reflexió i el creixement culturals i lingüístics. Les cent expressions triades són, d'una banda, una porta oberta cap al reconeixement de manifestacions culturals que no ens són gens alienes, perquè són a la base de les nostres formes de vida. I són també, d'altra banda, un pretext per establir ponts cap a altres formes i expressions lingüístiques, un estímul per a l'enfortiment d'una xarxa de relacions de llengua des d'una actitud entre encuriosida i lúdica.

Cadascuna de les unitats que presentem és, doncs, en bona manera, una invitació a transcendir el punt de partida i a reconèixer i a explorar l'inexhaurible fons llatí que configura la nostra llengua i, també, les altres llengües que conformen el nostre patrimoni, les neollatines, i fins i tot llengües que s'escapen de la família romànica com l'anglès, en la qual el factor llatí té una forta presència. La proposta que fa aquest recull d'expressions llatines té per objectiu empènyer el lector a fer créixer la seva consciència romànica i la seva capacitat de reflexió i descoberta lingüístiques.

Els criteris que hem fet servir per seleccionar els llatinismes han estat diversos. En primer lloc, un criteri de freqüència: gairebé tots són llatinismes molt usats i coneguts. En segon lloc, un criteri de representativitat en relació amb algun fenomen de llengua que ens ha





semblat interessant: sovint els llatinismes triats permeten incorporar a la mateixa entrada el comentari d'altres formes que presenten semblances molt rellevants de fons o forma amb l'escollit. En tercer lloc, un criteri d'equilibri temàtic: si bé molts dels llatinismes del recull són usats en la llengua general, n'hem triat també de més específics: de les ciències de la salut, de les ciències humanes, de les ciències socials i de l'àmbit jurídic, per exemple. Finalment, les locucions escollides les hem ordenades alfabèticament, amb voluntat de facilitar l'accés a cadascuna de les entrades, com fan els diccionaris, i d'oferir al lector la possibilitat de fer-ne una lectura autònoma, seguida o saltant de l'una a l'altra, segons li convingui.

La presentació de cadascun dels llatinismes del recull pren la forma d'un comentari lliure en què alternen explicacions culturals que ajuden a contextualitzar l'expressió, amb referències a l'etimologia de les formes, documentació dels autors que les van fer servir des de l'antiguitat grecollatina, els contextos o els usos més cèlebres, o l'esment de les formes lingüístiques emparentades. Cada capítol acaba amb un repte de llengua o cultura al lector relacionat amb el llatinisme o amb algun dels arguments o exemples despleats en la seva explicació.

És inqüestionable que les locucions i frases fetes llatines formen part del nostre lèxic quotidià, usades amb més o menys propietat, o amb més o menys adequació a una pronúncia ajustada, i que ressonen sovint en contextos ben diversos. Tots aquests llatinismes operen, a més, com un enllaç ineludible entre les nostres llengües modernes i el llatí, del qual, tot i no ser una llengua viva, d'ús corrent, molts de nosaltres encara ens atrevim a proclamar l'actualitat.

Perquè la nostra obra no vol ser, *mutatis mutandis*, un catàleg de fòssils impregnat de nostàlgia. És cert que les formes que comentem puguen del passat, petrificades, i que ens criden l'atenció precisament pel seu aparent anacronisme, perquè contrasten amb la lluisor de la nostra llengua actual. Si bé és cert que aquests cossos estranys exigeixen que els expliquem, que en fem una justificació històrica (d'on vénen, què signifiquen), també ho és que tenen moltes coses a dir-nos. Així, doncs, hem optat per escoltar-los, per prendre'ls com a pretextos de reflexió i comprensió de les formes i el sistema en què apareixen avui dia. I és així que els trobem sorprenentment a prop de nosaltres, de la nostra llengua actual, radicalment vius.



01 / 100

A PRIORI

A priori i *a posteriori* són expressions que indiquen anterioritat ('a partir del que és abans') i posterioritat ('a partir del que és després'), respectivament. Avui dia s'utilitzen com a locucions adverbials temporals (*a posteriori és molt fàcil emetre un judici*).

En la filosofia medieval, s'anomenava *a priori* el raonament que anava de les causes als efectes, de l'universal al particular. En la filosofia moderna, Kant va encetar la complexa discussió contemporània sobre la qüestió, aplicada sobretot a l'àmbit de l'epistemologia, que van seguir després diversos filòsofs. Podem resumir la distinció bàsica entre el coneixement *a priori* i el coneixement *a posteriori* de la manera següent: el coneixement *a priori* és independent de l'experiència i, en canvi, el coneixement *a posteriori* depèn de l'experiència o de l'evidència empírica. Ara bé, malgrat l'especialització en l'àmbit de la filosofia, on trobem també formes com el substantiu *apriorisme* ('adopció de principis o mètodes *a priori*') o l'adjectiu *apriorístic*, les formes *a priori* i *a posteriori* són molt esteses en la llengua general, i es troben al DIEC2 introduïdes amb la indicació de llatinismes.

Totes dues expressions, igual que *a fortiori* ('amb més raó'), revelen la traça del sufix *-ior* en català, amb què el llatí expressava (juntament amb *-ius*) el grau comparatiu de superioritat de l'adjectiu de manera sintètica, és a dir, en una sola paraula (*clarus: clarior*). Així, és normal que, en trobar la forma *-ior* en diversos mots en català, vingui al pensament dels parlants la idea d'una comparació més o menys explícita: *superior, anterior, interior, ulterior, ceterior, posterior, inferior* ens condueixen naturalment cap a aquesta noció. El català també té formes comparatives en què *-ior* apareix emmascarat (*millor*, del llatí *melior*; *pitjor*, de

peior; *major*, de *maior*; *menor*, de *minor*) i també formes cultes poc usades amb *-ior*, en paraules formalment molt acostades al llatí (*probabiliorista*, *melioratiu*).

Dues altres formes d'origen llatí, introduïdes, en aquest cas, des de l'anglès, que també incorporen la idea de comparació que conté *a priori* són les paraules *júnior* i *sènior* (la primera era originàriament l'adjectiu comparatiu de *iuuenis*, 'jove', i la segona, de *senex*, 'vell'). *Júnior* es fa servir en la nostra llengua per referir-se a algú que és més jove entre dues persones anomenades igual, normalment un pare i un fill o una mare i una filla (*Ricardo Bofill junior*), i *sènior*, de manera semblant, però parlant del més gran. Aquestes dues formes s'utilitzen també en l'àmbit de l'esport per referir-se a persones entre divuit i vint-i-un anys (esportistes *júnior*s) o més enllà dels vint-i-un (esportistes *sènior*s).

La forma *a priori*, finalment, arrossega mentalment els amants de buscar les connexions entre els mots cap a l'àmbit de la religió quan parlem de *priors* i de *prioeres*, és a dir, de les persones que governen un convent o una comunitat religiosa. I convida també a identificar el verb *prioritzar*, molt utilitzat avui dia, el qual és ben comú a diverses llengües romàniques (cat. *prioritzar*; it. *priorizzare*; cast. i port. *priorizar*) o l'anglès (*prioritize*).

EXTRA

Quin nom de comarca catalana conté la forma *ior*?



02 / 100

AB ILLO TEMPORE

Emprem aquesta locució llatina, que significa 'des d'aquell temps, des de molt antic', per indicar que alguna cosa existeix des de fa molt de temps, que prové de temps immemorials. La referència a un temps pretèrit també s'expressa mitjançant la locució tardollatina *in illo tempore* ('en aquell temps'), que apareix sovint als Evangelis. Totes dues locucions es componen d'una preposició més un sintagma nominal en cas ablatiu. La diferència entre ambdues rau, justament, en la preposició: *in* indica un *locus ubi* ('lloc en el qual') i, en canvi, *a/ab* (segons si la paraula següent comença per vocal o per consonant) s'usa per indicar origen o separació. L'expressió *in illo tempore* alternava als textos sagrats amb altres fórmules temporals més concretes com ara *in diebus illis* ('en aquells dies'). Aquesta darrera expressió va generar un mot molt curiós que es troba, per exemple, en català, castellà i italià, *busil·lis* (cast. *busilis*, it. *busillis*), que seria el resultat d'una mala segmentació del sintagma *in diebus illis*. El mot *busil·lis*, avui dia completament desusat, significa 'dificultat'.

Ab illo tempore ens fa pensar en el temps cronològic. El substantiu *tempus* (genitiu *temporis*) és molt comú i recurrent en diverses sentències llatines. Els antics sabien prou bé que el temps se'ns escapa entre els dits, que fuig irreparable i que per això cal aprofitar el moment present (vegeu 16). Això no vol pas dir, però, que no fossin conscients que el seu pas deixa marques que no podem oblidar: grecs i romans van ser, precisament, els inventors de la historiografia —des de les *Històries* del grec Heròdot fins a la *Història de Roma* (*Ab urbe condita*) de Tit Livi o els *Annals* de Tàcit— per mitjà de la qual anaven consignat els esdeveniments que ells mateixos vivien al costat d'altres fets



que ja es trobaven en alguns documents i, sobretot, a les llegendes que havien recollit oralment *ab illo tempore*.

El mot que trobem entre la preposició i el nom a *ab illo tempore* és el demostratiu llatí de tercera persona *ille, illa, illud* (aquí, en ablatiu singular neutre). En català cal traduir-lo per *aquell, aquella, allò*. La forma neutra ha evolucionat a la nostra llengua directament des de l'*illu(d)* llatí, però no s'ha esdevingut el mateix, en canvi, amb la resta de pronoms demostratius, i és que conservem ben poques traces de les formes simples dels demostratius llatins. Ja en llatí vulgar se'n va afeblir el valor i van començar a usar-se com a pronoms personals o articles; és per això que, com va succeir amb molts altres mots llatins, va caldre buscar-los un reforç per posar de relleu el seu caràcter demostratiu i díctic. El reforç, *ecce*, va precedir els demostratius *istu* (<*iste, ista, istud*) i va formar *aquest*; amb *ipsu* (<*ipse, ipsa, ipsum*) va formar *aqueix* i amb *illu* (<*ille, illa, illud*) va formar *aquell*. *Illu(d)* i *illa*, doncs, havien deixat de significar 'aquell, aquella' per esdevenir el pronom personal *ell, ella* o l'article definit o pronom feble *el, la*.

EXTRA

El català té un repertori ampli d'expressions populars per referir-se a un temps passat remot. En recordes alguna?

03 / 100

AD CALENDAS GRAECAS

Utilitzem aquesta locució llatina per referir-nos a alguna cosa que sabem *a priori* que no s'esdevindrà. Les calendes eren una de les divisions del calendari romà, amb la qual s'anomenava el primer dia de cada mes; a Grècia, però, no hi havia calendes i, per tant, el suposat dia no podria arribar mai.

El calendari romà té un origen religiós, i sabem que el primer a establir-ne les bases fou el rei sabí Numa Pompili (segon rei de Roma, després de Ròmul). Es tractava, però, d'un calendari basat en les fases lunars i era prou diferent del que avui dia fem servir. Després de diverses adaptacions, Juli Cèsar va fer-hi la reforma més substancial: va encarregar a l'astrònom alexandrí Sosígenes la confecció d'un calendari solar. Així, l'1 de gener del 45 aC va començar el calendari julià, de 365 dies amb any de traspàs, que, amb unes esmenes introduïdes pel papa Gregori XIII el 1582, és el que fem servir actualment.

El que no conservem avui dia, tanmateix, és la divisió del mes llatí, que tenia tres dates significatives: les calendes (*kalendae*), o el dia 1 de cada mes; les nones (*nonae*), el dia 5 excepte al març, maig, juliol i octubre, en què s'esqueien al dia 7, i, finalment, els idus (*idus*), el dia 13 excepte als quatre mesos que acabem de citar, que tenien els idus el dia 15. Precisament els idus de març (15 de març) són cèlebres perquè s'hi va produir l'assassinat de Juli Cèsar, l'impulsor del calendari tal com el coneixem avui.

Pel que fa a l'ús de l'expressió *ad calendas graecas*, sabem per l'historiador Suetoni, gràcies al qual ens han arribat moltes anècdotes de l'antiguitat i, sobretot, dels emperadors romans i dels seus cercles més propers, que August solia fer servir molt sovint l'expressió en converses

amb familiars i amics per referir-se a les persones que suposava que no pagarien mai un deute contret:

En les seves converses diàries solia fer servir certes locucions curioses, com s'aprecia en les seves cartes autògrafes, en què, quan vol donar a entendre que alguns deutors no seran mai solvents, diu: "que seran solvents *per les calendes gregues*". (August, 87)

El català té diverses expressions que serveixen per indicar que es difereix un fet en el temps sense cap possibilitat, però, que finalment s'esdevingui. Així, es parla de *l'any d'en Quinze* o *l'any d'en Quirze* o també de *l'any xeix* (*la restauració de l'edifici modernista s'acabarà l'any xeix*). Altres formes similars són *la setmana dels set diumenges*, *la setmana dels tres dijous* o *la setmana que no farà vent* o, fent referència a un fet fora del seu temps i, per tant, impossible, *pel segar del mes de maig* (*t'ho tindran a punt pel segar del mes de maig*). Altres formes equivalents són *quan les gallines trauran dents* o *quan pixin les gallines*.

També altres llengües tenen maneres de dir indirectament 'mai' en la mateixa línia que el llatí o el català en els exemples citats: *cuando las ranas críen pelo* o *cuando las vacas vuelen* (cast.); *when two Sundays come in one week* (angl.). El mateix llatí té una expressió semblant força usada encara avui dia, *sine die*, que serveix per referir-se a un esdeveniment ajornat sense una data fixada.

Pel que fa a l'adjectiu *graecus* de l'expressió *ad calendas graecas*, hem de dir que totes les formes catalanes que hi estan relacionades, seguint la simplificació general del grup *ae > e*, s'escriuen amb *e* (*grec, neogrec, grecisme, grecitat*). Tan sols en les típiques designacions científiques llatines de la taxonomia animal podem trobar l'adjectiu *graecus*. És en el cas de la tortuga *Testudo graeca*, per exemple, identificada per Linneu el 1758, així anomenada curiosament no pas per la procedència grega de l'animal (no era pas comuna a Grècia), com es podria pensar, sinó perquè les plaques i els dibuixos de la seva closca recordaven els mosaics grecs.

EXTRA

A l'edat mitjana els escriptors solien anotar, en copiar els textos i trobar-hi citacions gregues: *graecum est, non legitur*. També l'anglès té, d'altra banda, l'expressió *it's Greek to me*. Què signifiquen i què comparteixen aquestes dues frases?

04 / 100

AD HOC

Aquesta expressió vol dir literalment 'per a això', i s'utilitza per indicar una acció empresa per a un fi específic, o per referir-se a alguna cosa creada exclusivament per a una situació determinada (*van crear una plaça ad hoc per cobrir una necessitat laboral*). Es tracta d'una forma construïda amb la preposició *ad* i un acusatiu, el qual és un pronom demostratiu neutre de primera persona (*hic, haec, hoc*). Les locucions prepositives d'acusatiu generalment serveixen per expressar el moviment endavant, la via o el mitjà *o*, com en aquest cas, la finalitat.

L'evolució al català del demostratiu *hoc* va ser molt més directa que la dels altres pronoms llatins i, en català antic (i encara actualment en valencià), donà lloc a la forma *açò*. La forma *això* (per la qual traduïm *hoc*) prové del demostratiu de segona persona, *ipsu(m)*.

Aquesta locució, que ha fet fortuna i és força utilitzada, té alguns usos fixats en àmbits específics com ara el del dret internacional, en el qual existeix, per exemple, el *jutge ad hoc* ('un jutge per a una finalitat específica'). Aquesta figura, tipificada i recollida en diversos tractats i normes jurídiques, designa els membres de tribunals o corts de justícia internacionals quan en aquests òrgans no hi ha cap membre originari del país implicat per l'assumpte que s'hi tracta. D'aquesta manera, el tribunal es dirigeix al govern de l'Estat corresponent i li fa notar aquest fet i el seu dret de proposar un jutge *ad hoc* per formar part del tribunal en qüestió.

D'altra banda, *ad hoc* ha donat lloc a un terme derivat ben curiós i interessant, creat ja fa mig segle, que es fa servir en teoria de la gestió de les organitzacions. És el terme *ad hoc*cràcia, l'oposat de burocràcia. Fa referència a una configuració organitzacional basada en l'absència



Núria Gómez Llauger i Enric Serra Casals

de jerarquia, molt poc complexa, en la qual tothom té autoritat i pot prendre decisions. Es tracta d'una forma d'organització contrària a la rutina, àgil i mutant, en què, per exemple, cada persona a l'empresa s'ajunta amb qui vol per fer avançar un projecte.

EXTRA

L'adverbi *adbuc* llatí (que tenia una variant *ad hoc* i significava 'fins ara', 'fins aquí', 'encara ara') es conserva en català en l'adverbi *àdbuc*. Quin sentit té *àdbuc* en català?

